

TÓTH SÁNDOR

Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben
1941–1944

A magyar hadseregben folytatott propaganda és nevelés tartalmának és céljának vizsgálata azt bizonyítja, hogy ez a hadsereg 1941 tavaszán a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódásra, nem csupán kiképzését és harci technikáját tekintve, *de eszmei-politikai szempontból sem* volt felkészülve. Ellentmondani látszik ennek a megállapításnak az a kétségtelen tény, hogy az ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiájának egyik meghatározója, az erőteljes *szovjetellenesség és antikommunizmus* volt. Ez a szovjetellenesség és antikommunizmus a rendszer létevel függött össze, lényegéből fakadt, s az uralkodó osztályok 1919-ben egyszer már elvesztett és csak külső, idegen segítséggel visszazerezhetett hatalmának megvédését szolgálta. De éppen ebből következik, hogy *éle döntően befelé*, a munkásosztály és a dolgozó tömegek ellen irányult. Előttük kellett lejártni, bemocskolni a Magyar Tanácsköztársaság emlékét, őket eltántorítani a szocializmus eszméjétől, velük elfogadtatni természetesnek, törvényszerűnek az ellenforradalmi osztályuralmat. Ez volt a szovjetellenes és antikommunista propaganda legfőbb funkciója Magyarországon. A katonák nevelésében történő érvényesülése pedig a hadsereg *politikai megbízhatóságának* biztosítását célozta.

Következésképp, a Szovjetuniót a példájának hatásától mindennél jobban rettegő magyar uralkodó osztályok, kezdettől a hatalmukra legveszedelmesebb *eszmei ellenfelüknek* tekintették, és politikájukban ennek megfelelően számoltak vele. Azonban 1920 végétől 1941 tavaszáig a Szovjetunió *nem volt számukra konkrét katonai célpont*; nem a Szovjetunió elleni háborúra készítették föl a hadsereget.

Az ideológiai nevelés rendszerében döntően a *soviniszta nacionalizmus* szolgálta az uralkodó osztályok külpolitikai céljait. A nacionalizmus éle a szomszédos országok: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia ellen irányult. Velük szemben hirdette az ellenforradalmi rendszer a trianoni békeszerződés területi revíziójának szükségességét. Ennek megfelelően a katonák soviniszta szellemben történő nevelése arra szolgált, hogy a revíziós osztálytörekvések érvényesítésének engedelmes eszközévé tegye a hadsereget.

A magyar uralkodó osztályok a versailles-i békerendszer által kialakított állapotokat kezdettől ideiglenesnek tekintették, és egy pillanatig sem tettek le arról, hogy az elvesztett területeket kedvező alkalommal visszazerezzék. Váltig reménykedve benne, hogy a békeszerződés által teremtett ellentétek előbb-utóbb a nemzetközi helyzet gyökeres módosulását eredményezik, olyan hatalom támogatását keresték revíziós törekvéseik számára, amely hatalom érdekelt az európai status quo megváltozásában. Ez vezetett előbb az Olaszországgal, majd a hitleri Németországgal kötött szövetséghez.

Mindenekelőtt azonban itthon kellett megfelelő tömegbázist teremteni, a „Nagy-Magyarország” visszaállításának programjával zászlót bontott külpolitika támogatására. Ezt célozta az a féktelen propaganda, amely az ország gazdasági és szociális gondjaiért Trianont tette felelőssé, s azt hirdette: minden baj orvoslása, a nemzet fölvirágzása kizárólag a területi revízió megvalósulásának függvénye. A sovinszta propaganda a békeszerződés területi rendelkezéseit egyedül a győztes hatalmak önkényének tulajdonította, melynek érvényesülését az 1918–1919-es forradalmak könnyítették meg. S mivel ez a propaganda tényleges nemzeti sérelmekre is alapozhatott, alkalmassá vált arra, hogy leplezze a közvélemény előtt azt a tényt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában elnyomott nemzetek függetlenségi törekvéseinek megvalósulása és a történelmi Magyarország fölbomlása 1918-ban, egy hosszú időn át érlelődő történelmi folyamat kiteljesedésének szükségszerű következménye volt.

Az a körülmény, hogy a határok megállapításakor az etnikai elvet teljesen mellőzték, s ily módon hárommillió magyar került a szomszédos államok fennhatósága alá, érzékenyen érintette a magyar társadalom minden rétegét, és egy sérelmi irredentizmus kialakulását segítette elő a közvéleményben. Ennek révén a leküzdhetetlennek tűnő gazdasági nehézségektől sújtott, szociális és egzisztenciális gondokkal kínlódo széles tömegek fogékonyvá váltak a sovinszta uszítás, a revíziós propaganda iránt. Elhitték, hogy a békeszerződés kizárólag külső erőszak eredménye, s ezért a revíziós politika jogos össznemzeti érdekek kifejezője.

Ennek a hamis tudatnak a talaján sikerült Magyarországon olyan közgondolkozást kialakítani, amely a hadsereget piedesztálra emelte, az össznemzeti célok letéteményesének tekintette, és a társadalomfölttiség illúziójával övezte körül.

Mint ismeretes, a békeszerződés Magyarországnak 35 000 fős hadsereg tartását engedélyezte, 12 éves szolgálatot vállaló önkéntesekből toborzás útján. A sorozást, valamint nehéztüzérség, páncélos csapatok és légierő szervezését megtiltotta; a rendelkezések betartásán szövetséges katonai ellenőrző bizottság őrködött. Ezek a korlátozások az állami szuverenitás csorbítása miatt irritálták a közvéleményt, melyben a határok stratégiai védtelenségére, az ország katonai kiszolgáltatottságára hivatkozó propaganda amúgy is félelemérzést keltett és táplált a szomszéd népekkel szemben. Ennek a hangulat-keltésnek a társadalom militarizálása volt a célja. „Számunkra, magyarok számára egyedül a katonás szellem, a militarista berendezkedés adja meg az élet lehetőségét”¹ — olvasható e törekvéstről a hadseregben szervezett védelmi tanfolyam 1920-ban kiadott „Militarizmus-pacifizmus” című propagadafüzetében. A militarista berendezkedés céljáról ugyanebben a füzetben ez áll: „... ha kicsi a hadseregünk, neveljük az egész magyar nemzetből *legalább* lélekben egyetlen nagy hadsereget, és építsünk országunkból modern Spártát, vagy ha jobban tetszik, magyar Poroszországot.”²

Ez a két idézet pontosan tükrözi azt a szellemet, amely Magyarországon a tömeg-propagandában és az ifjúság nevelésében egészen a második világháború kirobbanásáig érvényesült. Segítségével ugyan modern Spártát, illetve magyar Poroszországot nem sikerült teremteni, de néhány év alatt sikerült olyan közhangulatot kialakítani, amely az

¹ Idézi *Godó–Sztana: A Horthy-rendszer katonai ideológiája*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1965. 97.

² Uo.

antant katonai ellenőrzés kijátszását a legtisztább hazafias cselekedetnek, a katonai egyenjogúság kivívását a nemzet érdekének, a katonai szolgálatra való alkalmatlanságot szégyennek tekintette.

1927-ben a katonai ellenőrző bizottság megszüntette tevékenységét Magyarországon, ez után kezdődött el a hadsereg személyi fejlesztése. Az ország gazdasági nehézségei miatt a bevonuló újoncokat a laktanyákban mostoha körülmények fogadták. A kiképzés pedig olyan elveken alapult, melyek lényegét legjobban az a Nagy Frigyes-i mondás fejezi ki, mely szerint: „A katona jobban féljen a káplár botjától, mint az ellenség golyójától.” Ennek ellenére a katonaköteles kort elért fiatalok zenekísérettel, fölbogózott szekereken érkeztek a sorozási központokba, és férfivá érettségük elismeréseként fogadták a katonai szolgálatra alkalmassá minősítésüket. A katonai szolgálatra alkalmatlan fiatal a közvélemény nem tartotta egész embernek. Ilyen fokot ért el az 1930-as években a társadalomnak a hadsereg iránti tisztelete és megbecsülése, a katonai szolgálat nimbusza.

Az igazságnak azonban tartozunk annak megállapításával is, hogy az 1930-as évek második felében még tartó nagyarányú munkanélküliség miatt, a bevonulók tízezreinek esetében a laktanyákban uralkodó mostoha körülmények is jobbak voltak, mint az otthoniak. Ez a tapasztalat nem kis mértékben növelte a katonai szolgálat vonzerejét a nincstelen rétegek között. A hivatásos katonai szolgálat vállalása pedig a szilárd egzisztencia megteremtésének lehetőségét, és más módon szinte elérhetetlen társadalmi föllemelkedést jelentett számukra. Lényegében ugyanez vonatkozott az akkoriban állástalan, vagy évek óta szellemi szükségmunkából tengődő diplomások ezreire is, akik előtt a katonatiszti pálya nyílt meg a hadsereg személyi felduzzasztása következtében. Ezeknek az embereknek a tisztí rang elnyerésével nem csupán a létbizonytalanságuk szűnt meg, hanem kiváltságos helyzetbe és előjogokhoz jutottak a hadsereg tiszteletére nevelt társadalomban. Kiváltságos helyzetük és előjogaik szorosan az uralkodó osztályhoz kötötte és akaratának készséges eszközévé formálta őket.

1938 tavaszáig lényegében csupán a hadsereg személyi fejlesztése folyt a tervezett ütemben. A fegyverkezés mértékét 1927 után erősen korlátozta az ország ipari, gazdasági teljesítőképességének alacsony színvonala. Ezért az évek óta világméreteket öltött fegyverkezési versenybe az ellenforradalmi rendszer csak megkésve kapcsolódhatott be, az 1938 tavaszán meghirdetett egymilliárd pengős hadseregfejlesztési programjával. A kényszerű lemaradást a felső katonai vezetés, a haditechnikai ellátottság szempontjából hátrányos helyzetet is ellensúlyozandó, teljes intenzitással törekedett a hadsereg személyi állományának eszmei-ideológiai fölkészítésére, politikai megbízhatóságának biztosítására, a revíziós céloknak mindenben megfelelő erkölcsi szelleme kialakítására.

Ennek a célnak a szolgálatában állt mindenekelőtt a *hadsereg politikamentességének* jelszava, amely a hatalom birtokosainak azt az egységes törekvését fejezte ki, hogy a hadsereget mint testületet távol tartsa az uralkodó osztályok különböző csoportjainak érdekellentéteiből fakadó hatalmi harcoktól, parlamenti és parlamenten kívüli politikai csatározásoktól. A politikamentesség és a hadsereg társadalomföldrőltségének hirdetése konkrétan azt célozta, hogy a katonatömegeket megóvja, illetőleg kivonja a munkásmozgalom befolyása, a tisztikart pedig legfőképp a szélsőjobb oldali, de nemkülönben a liberális ellenzék politikai hatása alól. Természetesen az eszmei ráhatás mellett a hadsereg politikamentességét adminisztratív rendszabályokkal is igyekeztek biztosítani. 1938 előtt

a rendszer számára megbízhatatlan elemeket be sem hívták katonai szolgálatra, az ezután bevonultakat pedig priuszlap kísérte, és a csapatoknál kiépített elhárító apparátus figyelte minden megnyilvánulásukat. A laktanyákba haladó sajtótermék nem juthatott be, a katonáknak nem volt választójoguk, a hivatásos altisztek és tisztek nem lehettek semmiféle politikai párt tagjai.

E rendszabályok, mondhatni, tökéletesen érvényesültek balfelé, minden haladó eszmétől, reális politikai szemlélettől elzárva a hadsereget. Kevésbé voltak azonban hatékonyak a szélsőjobboldali ellenzék befolyásával szemben, a hitleri Németországhoz való mind szorosabb kötődés, a hivatalos politikai irányvonal fokozatos jobbratolódása miatt.

A hadsereg ideológiai fölkészítése során a katonai vezetés nagy gondot fordított az egységes erkölcsi-politikai arculat és az összetartozás érzetének kialakítására, valamint arra, hogy a kiképzést és nevelést offenzív szellem hassa át. Ennek érdekében a propaganda az „örök katonai erényeket” és a sajátos „magyar faji harcmód”-ot dicsőítette, amelyek „ezer éven” át jellemezték és a „világ legjobb katonájává” tették a magyart. A függetlenségi harci hagyományok célzatos fölhasználása a nevelésben, a „Vitézségünk ezer éve”, és a „Magyar vitézi tettek gyűjteménye” s hasonló kiadványok terjesztése a sovinizta szellemet erősítette, egy álhazafiság kialakulását segítette, és a magyarság „európai történelmi hivatásáról” táplált illúziókat a katonatömegekben. A nevelésben fontos szerep jutott az egyes fegyvernemek *védőszentjei* és az ún. *ezrednapok* kultuszának is. Évente minden fegyvernemnél a saját védőszentjének, és minden ezrednél a névadójának, illetve tiszteletbeli tulajdonosának névnapján nagyszabású ünnepeket rendeztek, bemutató gyakorlatokkal és irredenta szellemű műsorokkal, amelyre meghívták az illető egység vagy csapattest tartalékos tisztjeit, még élő egykori parancsnokait, vitézzé avatott volt katonáit. Ezek a rendezvények a fegyvernemi büszkeség érzetének kialakítását, a „csapatszellem” megteremtését és erősítését szolgálták, mindezzel pedig a hadsereg politikai összekovácsolódását voltak hivatva elősegíteni.

A propaganda és nevelés eddigiekben ismertetett eszközei és módszerei eredményezték azt, hogy a magyar hadsereg szelleme és erkölcsi-politikai állapota, már a második világháború kitörését megelőző időszakban, minden tekintetben megfelelt az ellenforradalmi rendszer revíziós célkitűzéseinek.

Mindazt azonban, ami a revíziós törekvésekből – a hitleri Németország nagyhatalmi céljai realizálódásának függvényében – 1938 ősztől 1941 tavaszáig megvalósítható volt, lényegében a saját katonai erőszak alkalmazása nélkül elérték a magyar uralkodó osztályok.

Ilyen helyzetben következett be 1941. június 22-én a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió, melyhez öt nappal későbbi hadüzenetével Magyarország is csatlakozott. A rendszer eredendő szovjetellenessége mellett a csatlakozás döntő oka a Hitler kegyeiért való versengés volt: új érdemek szerzésére való törekvés, a szovjetellenes háborúba hamarabb bekapcsolódott Romániával és Szlovákiával szemben még fennálló területi igények későbbi érvényesítéséhez.

A hadbalépés a közvéleményt váratlanul érte, hasonlóképpen a katonatömegeket is. Magyarországnak a Szovjetunióval szemben nem voltak területi követelései, a Szovjetunió pedig éppen 1941 tavaszán az 1848/49-es honvédszászlók visszaadásával és a Budapesti Nemzetközi Vásáron való szereplésével, a kölcsönösen előnyös gazdasági-kereskedelmi

kapcsolatok megteremtésére irányuló kezdeményezéseivel adta tanújelét, hogy jószomszédi viszonyban akar élni Magyarországgal. Ez is oka annak, hogy a tömegekre kevésbé hatott a német támadást követően megindult sajtókampány, a „megelőző háború”, az „európai keresztény civilizáció védelme” és a „bolsevizmus elleni kereszties hadjárat” jogosságát hirdetve. Hiába hangoztatta a sajtó, hogy „Magyarország szívvel-lélekkel a tengelyhatalmak oldalán áll ebben a háborúban”, a propaganda nem tudta mozgósítani a közvéleményt. Természetesen Magyarországon is erősen hatottak a Wehrmacht korábbi villámháborús sikerei, amelyek folytatódni látszottak a Szovjetunió ellen, és a munkásosztály forradalmi rétegein kívül kevesen hitték, hogy a Vörös Hadsereg kibírja a rázúduló hatalmas csapásokat. Nem láttak okot azonban a tömegek arra, hogy Magyarország is részt vegyen ebben a háborúban.

A propaganda célváltása 1941 tavaszán tehát váratlanul érte a magyar közvéleményt, amely nem volt előre fölkészítve, hogy *leendő konkrét háborús ellenségnek* tekintse a Szovjetuniót. De nem is volt idő az új szituáció hatásának megértésére, mert a propaganda irányának megváltozása részleges mozgósítással járt együtt, amelyet gyorsan követett a hadbalépés. Ugyanez a megállapítás alapvetően érvényes a hadseregre is. A katonai felső vezetés – az uralkodó osztályok egészével együtt – természetesen saját ügyének tartotta a szovjetellenes háborút, a tisztikar pedig világnézeti okokból egyetértett a részvétellel. Híve volt a német szövetségnek, csodálója a Wehrmachtnak, vakon bízott a villámháborús stratégia sikerében, részt akart a gyorsnak és könnyűnek vélt győzelemből. A mozgósított csapatok hangulatát azonban nem ez, hanem a katonatömegek hozzáállása határozta meg. Ezt pedig döntően az értetlenség és érdektelenség jellemezte. A katonák nem értették, miért kell háborúzni az ország határain kívül, nem hitték el, hogy a Szovjetunió ezeket a határokat fenyegeti. „A bevonult tartalékosok zöme és a tartalékos tisztikar nagy része nem volt áthatva attól a tudattól, hogy Szovjet-Oroszország szomszédsága offenzív veszélyt jelent az országra”³ – állapítja meg erről egy 1941 végén készült „Összefoglaló kiértékelés”. A mozgósításkor azonban még hatott az a propaganda, mely szerint a bevonultatott tartalékosok aratás idejére már hazatérhetnek. Nem látták ugyan értelmét a háborúnak, de bíztak benne, hogy nem fog sokáig tartani: ez a kettősség érvényesült hangulatukban, magatartásukban.

Ámde a könnyű győzelem és a gyors hazatérés reményét hamarosan szertefoszlatták a háborús tapasztalatok. Már a kezdet kezdetén bebizonyosodott, hogy a Vörös Hadsereg nem „agyaglábú óriás” és a háború nem győzelmi séta. A magyar csapatok szereplését nem kísérték olyan *katonai sikerélmények*, amelyek a harckészséget kedvezően befolyásolhatták volna. A lakosság magatartása és a partizánmozgalommal való első találkozások azt is világossá tették, hogy a megszállt területeken nem felszabadítóknak tekintik őket. Tisztjeik harácsolása és terrorja, a németek magatartása velük és a lakossággal szemben, nemkülönben a szervezett rablás látványa oda hatott, hogy a magyar katonák előtt kezdett megvilágosodni a „bolsevizmus elleni kereszties hadjárat” igazi arculata, célja és tartalma.

A tapasztalatok tehát élesen cáfolták a propaganda állításait, s egyfajta kiábrándulási folyamatot, háborúellenes hangulatot erjesztettek a katonák között. Erről tanúskodik a többi között a gyorshadtest-parancsnokság 1941. augusztus 23-i napló-

³ Hadtörténelmi Levéltár. Kárpát-csoport 5522/b. sz. 1.

bejegyzése, a 12. kerékpáros zászlóaljnál jelentkező hangulat kapcsán: „A legénység átoknak tartja, hogy a gyorsadtesthez tartozik, mert az összes harcokat ő csinálja végig, emellett elveszítette a múlt őszi, az ez évi tavasz-nyári és őszi kereseti lehetőségeit. E tekintetben a tisztikar sem tud kézzelfogható érvekkel ellenkező irányban befolyást gyakorolni. Mindenki azt várja, mikor kerülhet haza”⁴ – olvasható a bejegyzésben.

A harcoló alakulatoknál megnyilvánult ilyen jelenségek alapvetően még a háború nem várt nehézségeire és az elmaradt kereseti lehetőségek miatti elkeseredésre vezethetők vissza. Más volt a helyzet a megszálló csapatoknál, amelyek katonái közvetlenül tapasztalták mindazt, amit a fasiszta „új rend” bevezetése jelentett a megszállt területeken, de saját bőrükön érezték is a vele szembeni ellenállást. Tapasztalataik és a propaganda közötti ellentmondás eszmei válságot idézett elő soraikban, amely többségüket a lakossághoz való közeledésre és a partizánokkal való békés egymás mellett élés lehetőségének keresésére készítette.

A háború első időszakának eseményeiből Magyarországon a hatalom birtokosai is levonták azt a következtetést, hogy a „villámháborús” stratégia kudarcot vallott a Szovjetunióval szemben. Szombathelyi Ferenc altábornagy, a háborúban részt vett „Kárpát-csoport” parancsnoka, a kormányzóhoz 1941 szeptemberében eljuttatott emlékiratában erről így ír: „A háború hosszú háború lesz, erre és nem a villámháborúra kell berendezkednünk. Nagyhatalmi politikát és hadászatot át kell engedni a nagyhatalmaknak, nekünk a fal mellett kell járnunk.”⁵ A propaganda azonban változatlanul német győzelemről zengedett, Leningrád és Moszkva közeli elesét jósolgatta, a Wehrmacht kiváló harci szellemét dicsőítette. A filmhíradók váltakozva győzelmesen előrenyomuló német csapatokat és fogságba esett szovjet katonatömegeket mutogattak, hol pedig a megszállt területek lakosságának nyomorúságos körülményeit tárták a nézők elé. A katonai sajtó tele volt a magyar katona kiválóságát, vitézségét bizonyítani hivatott írásokkal, harci példákkal.

A propaganda iránya és tartalma 1941–1942 fordulóján még nem változott, de a tömegek között már hatni kezdtek azok a hírek is, amelyeket a hazatért katonák hoztak magukkal a frontról és a megszállt területekről. Ezeknek a valóságot tükröző értesüléseknek a terjedése olyan méreteket öltött, hogy a vezérkar főnöke 1942 májusában rendelet kiadására kényszerült a „Hadművelési területről hazatért honvédegyének rémhírteljesztései” tárgyában. A későbbiekben még többször megismételt ilyen rendeletek azonban az igazság terjedését nem tudták megakadályozni. A háborúval szembeni elégedetlenség kibontakozásának és terjedésének a társadalom különböző rétegeiben természetesen nem ez volt az egyedüli oka, gazdasági, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak benne. A méreteket pedig jól érzékelteti az az egyetlen adat, mely szerint már 1941-ben több mint 70 ezer esetben történt zömmel csoportos vádemelés a „kormány érdekeit sértő” kijelentésekért. 1942 tavaszán, a 2. hadsereg mozgósításának időszakában pedig egyedül a miskolci (VII. hadtest) hadbíróóság több mint 100 esetben emelt vádat behívóparancs megtagadása, bevonulás előtti öncsonkítás, szökés miatt.

⁴Uo. 1/a. sz. 1.

⁵Godó–Sztana: i. m. 141.

A 2. hadsereg frontra küldésének idején a propagandát még a „magyar háború” hirdetése és az a demagógia jellemezte, hogy a hazát a „határaitól távol” kell megvédeni a „bolsevista veszedelemtől”. Itt jegyzem meg, hogy a hadseregben folytatott propaganda és nevelés tartalma – most is, csakúgy mint korábban – semmiben sem különbözött attól, amely a társadalom egészét érintette. Csupán intenzitása volt fokozottabb, és egy szigorú fegyelem alatt tartott, szoros ellenőrzött zárt közösségben hatott. Ezt a propagandát erőteljes támadó szellem és a Sztálingrád felé törő német csapatok sikereinek bővületében a „közelgő végső győzelem” ígérete hatotta át. Emellett új jelenség, hogy ettől kezdve az uralkodó körök minden módon a hadsereg és az otthon *irányított kapcsolatának erősítésére* törekedtek. Tábori színházakat működtettek, rendszeresen szerveztek a katonáknak szóló kivánsághangversenyeket, távházasságok kötését engedélyezték és népszerűsítették, a rádióban üzeneteket közvetítettek, országos akciót kezdeményeztek szeretetsomagok frontra küldésére. Ezáltal is igyekeztek elérni, hogy a magyar társadalom saját ügyének tekintse a háborút, a katonák pedig érezzék az otthon, a haza gondoskodását, törődését. Ez utóbbit a katonai vezetés különösen fontosnak tartotta, mert a hadseregben kezdett eluralkodni a magárahagyottság érzete, egyre csökkent a csapatok harci szelleme. 1942 őszén a 2. hadsereg védősávjában több fedezék bejáratán „Megtunta-lak”, „Utál-lak”, „Itthagyná-lak” – szövegű feliratok voltak olvashatók, tükrözve a katonák hazavágyását, fásultságát. Mindjobban nyugtalanították a katonai vezetést a megszálló csapatoknál tapasztalt jelenségek is. A katonák többsége a lakossághoz való közeledés eredményeként – a propaganda rágalmaival ellentétben – kezdte megérteni a partizánmozgalom ösztöni, honvédő jellegét, nem banditáknak tekintve már a partizánokat. Félt tőlük, de a szigorú tilalmak és megtorlások ellenére elolvasta röplapjaikat, melyek hatására egyre mélyült az eszmei válság a megszálló csapatok soraiban. Több alakulat, saját nyugalma érdekében, hallgatólagos megállapodást kötött a partizánokkal, vállalva, hogy nem zavarja mozgásukat és akcióikat. A katonák egy része tevőlegesen is segítette a partizánokat, többen pedig átálltak hozzájuk, és vállalták a harcot a fasiszták ellen.

A katonák harci szellemének fönntartására irányuló propagandában 1942 őszén új vonásként jelentkezett az a gondolat, hogy Magyarország nem saját jószántából, hanem a sors kényszere folytán vesz részt a háborúban. Ez a gondolat Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök 2. hadseregnél tartott szemléjének befejezésekor kiadott parancsában így fogalmazódott meg: „Ezt a háborút mi nem kerestük. A magyar sors vezetett bennünket ide, ahol valamikor távoli őseink éltek. Nem véletlen tehát az, hogy éppen itt állunk, hanem az Isten rendelése. Ezért mindenkinek meg kell állnia helyét ott, ahova rendeltetett. Nem lehet kitérés, nem lehet habozás. Bele kell nyugodni az Ő akaratába.”⁶ Ez a szólam vált alaphanggá a tábori miséken elhangzott prédikációkban, a tábori újságok hasábjain, a katonáknak küldött üzenetekben és dalokban is.

Az „Isten rendelésében” és a „sors akaratában” azonban ekkor már kevésbé hittek a keserves és nyomorúságos körülmények között fronton szenvedő katonák. Nem hittek a német győzelem lehetőségében sem. Az ő legfőbb törekvésük a túlélés és megmaradás

⁶ Idézi: *Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnán. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1958. 91–92.*

volt, vágyaikat legtömörebben egy katonadal refrénje, a: „csak még egyszer haza tudnék menni” – fejezte ki.

Ez a vágya kevesüknek teljesült. A 200 ezer főnyi magyar hadsereg a hídfő-harcokban és a nagy Don-kanyarban 1943. január 12-én indított szovjet támadás következtében mintegy 148 ezer fős veszteséget szenvedett, ebből a halottak és súlyos sebe-sültek száma több mint 110 ezerre rúgott. A hadifogságba került katonák között a tapasztalatok és a táborokban elkezdődött fölvilágosító munka hatására rövidesen tízezreket átfogó antifasiszta mozgalom bontakozott ki. E mozgalom legjobb aktivistáinak egy része a későbbiekben mint frontpropagandista jelentős szerephez jutott a magyar katonák valóságáraébresztésében.

A 2. hadsereg szerepléséhez tartozik, hogy katonáit először saját parancsnoka, Jány Gusztáv vezéreztette illetve gyávaság vádjával, 1943. január 24-i hírhedt parancsában. S az egykori hitlerista tábornokok öngazoló memoárjaiban is uralkodó helyet kapott az a nézet, mely szerint a német csapatok hatalmas veresége Sztálingrádnál és a Donnál, döntően a „szövetségesek árulásának” tudható be. Alig néhány éve nálunk is vita tárgya volt, hogyan értékelhető a 2. hadsereg magatartása a Donnál. Úgy vélem, erre a magatartásra a gyávaság vagy hősiesség kategóriája nem alkalmazható. Életbenmaradásáért harcolt állásaiban a Donnál, amíg értelmét látta, s életéért futott, mikor a további kitartás céltalanná vált, a magyar katona. S a további kitartás céltalanságát nem kis mértékben éppen az egekig magasztalt „szövetséges” és „nagy fegyverbarát” vérlázító, brutális magatartása értette meg vele.

A 2. hadsereg katasztrófája sokkot idézett elő az egész magyar hadseregben. Zászló-aljaknak, ezredeknek csupán roncsai érkeztek haza a békehelyőrségekbe, leírhatatlan lelkiállapotban, elkeseredetten németellenes hangulatban, mely alól nem voltak kivételek a tiszték sem. Ez a *tapasztalati talajon keletkezett* németellenesség 1943 első felében áthatotta az egész hadsereget, és erősítette a magyar társadalom különböző rétegeiben *történelmi talajon* meglevő németellenes szellemet. A hazai közvéleményben egyébként a 2. hadsereg katasztrófája nem okozott oly mérvű megrázkódtatást, mint a hadseregben. Ennek fő oka nem a szigorúan érvényesített hírzárlat, hanem az a tény, hogy 1942 tavaszán a mozgósítás nem egy-egy tájegységet és évfolyamot érintett, hanem egyenlően terhelte az ország egész területét, és több korosztályra kiterjedt. Ennek következtében, az elszennvedett veszteség is nem egy-egy összefüggő terület katonaköteles korú férfilakosságának pusztulását jelentette, hanem eloszlott az egész országban. Így alig volt olyan város, község vagy falu Magyarországon, ahol több család ne gyászolt volna, de ez az említettek miatt nem eredményezett olyan tömeghatást, mint például Olaszországban.

Másképp állt a helyzet, mint már szoltam róla, a hadseregben. A katonatömegekben, de a tiszték nagy részében is felmerültek a kérdőjelek. Őket kezdettől arra nevelték, hogy a haza határait a Kárpátok jelenti. Mit kerestek akkor a magyar csapatok a Donnál? Mit védtek akkor, amikor a német utóvédek utóvédjeiként pusztultak el? Kinek az érdekei kívánták ezt a pusztulást? A sovíniszta, antikommunista, szovjetellenes propagandával kialakított hamis tudat talaján megfogalmazódott kérdőjelek, a háború győzelmes vagy megegyezéssel való befejezéséhez fűzött remények megingása vagy elvesztése, egy erjedési folyamatot indítottak el a hadseregben, melynek mélyülését, hatékonyságát az évtizedes beidegződések, ideológiai korlátok és más okok is nehezítették, de terjedését megakadályozni már nem lehetett.

A hadseregben kialakult eszmei válságot fokozta a propaganda ellentmondásossága is. A propaganda fő iránya a „belső rend” fenntartását szolgáló feladat mellett továbbra is a „magyar–német sorsközösség” hirdetése, a Wehrmacht dicsőítése, a fegyverbarátság hangoztatása volt, mely utóbbiak merőben ellenkeztek a katonák háborús tapasztalatával. S 1943-ban a megszálló erők és a békehelyőrségek tisztjeinek kezébe eljutottak már azok a sajtótermékek is, amelyek hol óvatosan a sorok között, hol nyíltabban kényszerhelyzetről, „önálló magyar célokról” szóltak, új orientáció szükségességét fejtették. Ez az irányzat ismét csak ellentétes volt a katonai sajtó hangvételének változatlanságával. 1943 tavaszától egy éven át nem volt magyar harcoló egység a szovjet fronton, csupán megszálló alakulatok, a katonai sajtó azonban továbbra is a katonai dicsőséget és a magyar–német „fegyverbarátságot” propagálta, szaporítva a kérdőjeleket a katonákban. Emellett a politikában érezhető bizonyos módosulás, a szövetséges csapatok szicíliai partraszállása, majd Olaszország kapitulációja és az a tény, hogy itthon a hadsereg, mondhatni, békés körülmények között élt, azt a reményt keltette a katonák és tisztek egy részében, hogy a politikai vezetés valamiképpen módot fog találni a háborúból való kiválásra az angolszász oldal felé. Ilyen ellentétes hatások és érzelmek, az eszmei egységben jelentkező törések jellemezték a hadsereg hangulatát 1943-ban.

1944 elején a katonai helyzet újabb fordulata, a szovjet csapatok Kárpátok előterébe való kijutása következtében új jelszó került a propagandába: az „önvédelmi háború” jelszava „a határokat fenyegető bolsevista veszedelem” ellen. A közvélemény azonban jóformán még föl sem fogta a változás jelentőségét, horderejét, mikor bekövetkezett az ország német megszállása. A politikai és katonai vezetés bűnös mulasztásai miatt ez az esemény teljesen váratlanul és fölkészületlenül érte mind a lakosságot, mind a hadsereget.

Hitler és vezérkara nem bízott a magyar hadseregben, ezért két héten át laktanyazárlat alatt tartotta a helyőrségekben állomásozó csapatokat. Az intézkedés zavart és egyre fokozódó nyugtalanságot keltett a katonatömegekben. Erősítette a német- és háborúellenes hangulatot, szétrombolta a háborúból való kiválás lehetőségéről táplált illúziókat, de sértette a szélsőjobboldali beállítottságú, kifejezetten németbarát tisztek önérzetén is.

A laktanyazárlat megszűnése után az 1. hadsereg mozgósítása és frontra küldése ismét a „Kárpátok védelme”, meg a „német–magyar sorsközösség és fegyverbarátság” jelszavával ment végbe. A nacionalista és szovjetellenes tartalmú „önvédelmi háború” hangoztatása olyan tiszteknél és katonáknál, akik a főnálló társadalmi rend hívei voltak, s akár meggyőződésből, akár megtévesztve elleneztek egy demokratikus fordulatot, még hitelre talált. A meggyőződéses fasisztákon kívül azonban már alig akadtak olyanok, akik bíztak benne, hogy a Hitler oldalán való kitartás még hozhat kedvező fordulatot a helyzet alakulásában.

Sokkal inkább hatott az 1. hadseregben a szovjet csapatoknál működő magyar kommunistákból és antifasisztákból szervezett frontpropagandista csoportok fölvilágosító munkája. Néhány magyar frontpropagandista már 1941 nyarán tevékenykedett az arcvonalon, de a munka 1942/1943-ban vett nagy lendületet, hogy fölvilágosítsa a 2. hadsereg katonáit a háború igazi céljairól, s benne Magyarország valódi szerepéről. 1944-ben a frontpropaganda tartalma kibővült. A frontpropagandisták a jelen feladatai mellett már a jövőről is szóltak egykori bajtársaikhoz. Fölvilágosították őket Magyar-

ország demokratikus átalakulásának programjáról, a hazafias, demokratikus erők háború utáni feladatairól. S a jövőről való gondolkodás mindjobban szaporította és mélyítette a korábbi töresek a katonák hamis tudatában. Lábuk a kényszer hatása alatt még a régi irányba vitte őket, de a gondolkodás már más embert kezdett formálni belőlük. A frontpropaganda hatását fokozta a hadseregben az antifasiszta erőket összefogó Magyar Front agitációja is, amely úgyszintén nemcsak a jelen feladatait jelölte meg a hadseregnek, hanem a független, szabad, demokratikus Magyarországért síkraszállva, meghatározta a jövő perspektíváját is.

A hivatalos propagandával szembeni kétirányú ellenhatás egyre szélesedő mértékben terjedt a hadseregben. S érvényesülésének nem kis szerepe van a többi között abban, hogy a magyar csapatok semlegesek maradtak Varsóban és környékén a felkelés idején, esetenként pedig segítséget is nyújtottak a felkelőknek. Ugyanez vonatkozik a szlovák határ mentén állomásozó magyar egységek magatartására, a Szlovák Nemzeti Felkelés időszakában. A Romániában 1944. augusztus 23-án végrehajtott antifasiszta fordulat után pedig a magyar katonák és tisztek döntő többsége az ország közvéleményéhez hasonlóan arra számított, hogy Magyarország is hamarosan szakítani fog a hitleri Németországgal. Ez a számítás, a háború közeli befejezésének ismét fölcsillanó reménye, paradox módon, átmenetileg erősítette a csapatok harckészségét. Egy rövid időre ismét hitellel talált a sovinszta propaganda a határok védelméről. A katonák elhitték, hogy nemzeti érdekek védelmében ontják vérüket, a „történelmi határokon”. Ők nem, de parancsnokaik tudták, osztálycélokért harcolnak továbbra is, abban bízva, hogy német segítséggel mindaddig feltartóztatják a szovjet csapatokat, amíg az ország területére érnek az uralkodó körök által várva várt angol–amerikai hadosztályok. 1944 szeptemberében az 1. hadsereg szilárdan tartotta a Kárpátokban kiépített állásait, a 2. hadsereg erdélyi támadása pedig kezdeti sikereket eredményezett. De még az ország területére áttevődött harcok első napjaiban is jól tartották magukat a magyar csapatok, annak reményében, hogy kitarásuk kedvezőbb lehetőségeket biztosít a kormánynak a háborúból való kiugrás végrehajtására. Ezzel magyarázható meg az is, hogy egészen október 15-ig viszonylag kevés magyar katona vállalta a hadifogságot. A katonák nem hazájuktól távol, hanem otthon akartak lenni, mikor az általuk várt fordulat bekövetkezik.

A kiugrási kísérlet kudarca és a Szálasi-klikk hatalomra kerülése azonban új helyzetet teremtett. Elmúlt az utolsó lehetősége annak, hogy a magyar hadsereg szervezett átállásával egyik tényezője lehessen az ország sorsa jobbra fordulásának.

A fasiszta bábregsim mindent elkövetett, hogy az ország összes erőforrását mozgósítsa a háború folytatására, és megállítsa a hadsereg fölbomlásának egyre gyorsuló folyamatát. Az 1944. október 16-át követő két hét alatt a Kárpátokban több mint 20 ezer katona, tisztjeivel együtt követte Miklós Béla vezérezredes, az 1. hadsereg parancsokának példáját, és zárt kötelékben, teljes fegyverzetével átállt a szovjet csapatokhoz. Az ország területén harcoló 2. és 3. hadseregnél pedig tömegjelenséggé vált, hogy a lakóhelyükhöz közeledő katonák otthagyták alakulatukat és hazamentek. A katonai vezetés a terror minden eszközével és a propaganda fokozásával, a „hősi életszemléletre” neveléssel igyekezett útját állni ennek a folyamatnak.

A vezérkar főnöke november 10-i utasításában szigorúan követelte a parancsokoktól, hogy: „... a helyszínen haladéktalanul koncoljanak fel mindenkit, aki gyáván visel-

kedik, az engedelmességet megtagadja, vagy megfutamodik, illetve megszökik.”⁷ Felkoncolási parancs vonatkozott a szovjet csapatokhoz átállt és a soraikban harcoló magyar katonákra is. A honvédelmi miniszter november 9-i rendeletével „A katonaszökevények és a szökött hadiüzemi munkások frontjának felszámolására általános és alapos razziák megtartását” rendelte el.⁸ Ezeknek a terrorintézkedéseknek magyar katonák ezrei estek áldozatául, de a megfélemlítés és megtorlás csak nehezíteni tudta a hadsereg „elolvadásának” folyamatát, valamelyest lassítani a fölbomlását. Megállítani ezt a folyamatot nem volt képes, és nemhogy fölszította volna a katonák harci kedvét, inkább mélypontra zuhanásához járult hozzá.

Kevés foganatja volt a csapatokhoz küldött propagandacsoportok tevékenységének is. A fásult, demoralizált katonák jóformán semmit nem értettek meg a „hungarista” frazeológiákból, nem kértek a „hősi életszemléletből”, élve akarták megüszni a háborút, haza akartak kerülni a családjukhoz. Számos esetben a propagandacsoportok el sem jutottak a katonákhoz, a parancsnokok nem engedték be őket a körletekbe. Akadályoztatásukat a katonai vezetés e tárgyban kiadott rendeletével igyekezett megszüntetni, de törekvése kevés sikerrel járt.

A németek oldalán maradni kényszerült magyar katonákat már a jövő foglalkoztatta, melynek kibontakozása első jeleiről ismét csak a szovjet csapatok oldalán tevékenykedő magyar frontpropagandistáktól értesültek. Ezek a hírek igencsak elgondolkoztatóak, biztatóak voltak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása és az ország demokratikus átalakítását meghirdető programja, a fasiszta Németországnak küldött hadüzenete, szövegének a németek oldalán harcoló katonákhoz intézett fölhívása jelezte, hogy az ország felszabadult területein új élet kezdődött.

Ebben az időben, 1944 december végén már formálisan sem létezett magyar hadsereg. Csapatái német felső vezetés alatt és német egységek közé keverve véreztek az arcvonal különböző pontjain. Helyzetük teljes kilátástalansága és a felszabadított területekről érkező hírek rohamosan fokozták a bomlást soraikban. Mindennaposá vált a kisebb-nagyobb magyar kötelékek átállása a szovjet csapatokhoz. Csupán a körülfűrt Budapesten 25 ezer főnyi magyar katona és tiszt állt át, illetve adta meg önként magát. Tömeges méreteket öltött a szökés is, az osztrák határ felé szoruló csapatoknak pedig több mint 40 ezer katonája tagadta meg a határ átlépését. A háború utolsó heteiben általános jelenség volt, hogy az ország területén kívül alkalmazott, vagy telepített magyar alakulatok kapcsolatba léptek a helyi ellenállási csoportokkal, és különböző módon segítették őket, s esetenként közösen léptek föl a németek ellen. Ilyen jelenségek készítették a 6. német hadsereg parancsnokát 1945. március 31-én arra, hogy elrendelje a hadsereg területén tartózkodó összes magyar alakulat lefegyverezését.

A magyar hadsereg fölbomlása az ellenforradalmi rendszer háborús propagandájának teljes csődjét jelentette. A magyar uralkodó körök az utolsó pillanatig képtelenek voltak arra, hogy szakítsanak Németországgal és ellene fordítsák a hadsereget. A szervezett átállás és szembefordulás lehetőségének elmúltával ezt a hadsereget azonban

⁷Idézi: *Csima János*: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945.) Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárának kiadása, 1961. 295.

⁸Ld. uo. 296. 5499/M. 1. a–1944. szám.

már csupán a tehetetlenségi erő mozgatta előre azon a kényszerpályán, amelyet a rendszer politikája szabott meg számára. Demoralizálódását a propaganda nem tudta megakadályozni, fölbomlásának a terror is képtelen volt útját állni.

E bomlási folyamat utolsó szakaszában már léteztek a születő új, demokratikus Magyarország új hadseregének első csírái. Ezek életrehívása új céllal, új jelszavak alatt ment végbe. A Budapest felszabadításában részt vett Budai Önkéntes Ezred, a szovjet csapatok oldalán működő magyar műszaki egységek, a debreceni 6. és a jászberényi 1. hadosztály, a Temesvárott föllállított önkéntes hadosztály és a Szovjetunióban megalakult „Kossuth-ezred” katonáit a nemzeti becsület megmentésének, az ország demokratikus átalakulása szolgálatának ügye állította az antifasiszta harc zászlaja alá. Az ő szerepük azonban már a magyar nép történelmének új fejezetébe tartozik.